

ПРОБЛЕМА ЦИВІЛІЗАЦІЇ В ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Значний вплив на українську історіографію другої половини ХІХ – початку ХХ ст., мала цивілізаційна концепція у позитивістській трактовці. Дана тема дістала певне висвітлення у науковій літературі¹, але не всі аспекти проблеми цивілізаційного розвитку, які досліджувалися у працях українських істориків другої половини ХІХ – початку ХХ ст., дістали належне висвітлення у науковій літературі. Серед українських науковців найбільше уваги цивілізаційній концепції приділив приват-доцент Київського університету М.І.Хлебников. Саме він подав найбільшу кількість визначень цивілізації серед українських істориків-позитивістів², сформулював етапи розвитку цивілізації та обґрунтував власну класифікацію. Важливо наголосити, що хоч українські історики-позитивісти другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (за винятком М.І.Хлебникова) не присвячували темі цивілізації окремі розвідки, проте вона прямо чи опосередковано, досить часто простежується у розвідках різних авторів дореволюційного періоду особливо під час оцінки прогресивності суспільства в цілому та окремих історичних фактів. Наша розвідка є спробою дослідити головні положення позитивістських засад цивілізаційної концепції, дати оцінку їх значення для розвитку науки.

До появи ідей позитивізму концепція цивілізації розроблялася двома шляхами. Дж.Віко в „Основах нової науки про загальну природу націй” (1725) та І.Г.Гердер в „Ідеях до філософії історії людства” (1784–1791) запропонували циклічну схему історичного процесу. Між тим фундатори позитивізму О.Конт, Дж.Ст.Мілль та Г.Спенсер підтримали та розвинули лінійно-стадіальну концепцію цивілізації французьких просвітителів, яка була найбільш розроблена у творах А.Тюрго „Рассуждения о всемирной истории” (1750) та Ж.А.Кондорсе „Ескіз картини прогресу людського розуму” (1793–1794). На переконання О.Конта його „позитивна філософія” допоможе виходу з кризи сучасної цивілізації³. Лінійно-стадіальна схема історичного поступу отримала загальне визнання у європейській, зокрема українській, ліберальній історіографії ХІХ ст.

Суттєва, на наш погляд, різниця у розумінні цивілізації спостерігалася між істориками-позитивістами та попередніми поколіннями науковців. Лідер державницької школи у російській історіографії С.М.Соловйов цілком в гегелівському дусі у „Наблюдениях над исторической жизнью народов” писав, що суть цивілізації – зміну одних „історичних” народів іншими, що знаходяться в більш сприятливих умовах⁴. Між тим цивілізаційні ідеї українських істориків-позитивістів суттєво відрізнялися від ідей пануючої у російській історичній науці державницької школи і були продовженням більше західноєвропейської, а не російської історіографічної традиції.

Загальноновизнано, що для фундатора позитивізму О.Конта поняття „цивілізація” було одним з головних категорій соціології. Головним законом „соціальної статистики”

мислитель вважав відповідність між характером державних установ та станом цивілізації. Французький учений під останнім розумів розвиток ремесел та духовного життя суспільства, яке виражається у релігії, філософії, науці. Крім того під цивілізацією він розумів вплив людини на природу, що збільшується. В основу соціальної динаміки засновник соціології поклав історію людського духу⁵. На відміну від О.Конта та Дж.С.Мілля Г.Спенсер вважав почуття та мораль головним критерієм цивілізаційного розвитку⁶. Крім того англійський вчений відстоював думку про повний цикл розвитку цивілізації – три стадії: прогресивного розвитку (диференціації), стабільності (адаптації) та регресу. Автор культової для молоді другої половини 1860–1870-х років „Истории цивилизации в Англии” англійський історик Г.Т.Бокль взагалі протиставив два типи цивілізації: європейський та неєвропейський. Перший, на думку англійського історика, розвивається під впливом розуму, другий – за законами природи⁷.

О.Конт, Дж.С.Мілля, Г.Т.Бокль, як відомо, розвиток цивілізації ставили у залежність від розвитку суспільної свідомості⁸. Тому не випадково, що українські історики–позитивісти саме у розвитку свідомості вбачали головну умову та критерій прогресивного цивілізаційного розвитку. Звідси надзвичайно висока оцінка освіти та виховання. Професор Київського університету П.В.Павлов, який справив глибокий вплив на формування прогресивного світогляду багатьох студентів 1860-х років (серед них В.Б.Антоновича), писав: „З освітою пов'язано все благо у житті, все справжнє благородне, християнське”⁹. За свідченням Л.Ф.Пантелеєва П.В.Павлов скеровував студентство на культурно-просвітницьку роботу серед простого народу: „поширення знань неминуче трансформує наше напівазіатське суспільство”¹⁰. Тому цивілізаційна концепція у поєднанні з теорією прогресу справила величезний вплив на інтелектуальну поведінку прогресивної інтелігенції, зокрема ліберальних істориків–позитивістів того періоду. Слід також відзначити, що серед громадськості та вчених Російської імперії, в тому числі на підросійських українських землях, були популярні „Історичні листи” П.Л.Лаврова, в яких подальший прогрес цивілізації пов'язувався з активною культурно-просвітницькою діяльністю інтелігенції¹¹.

Переважна частина українських науковців–позитивістів називала рівень знань та суспільної свідомості головним критерієм прогресу та розвитку цивілізації: прогрес в свідомості (О.І.Стронін¹²); рівень „розвитку розумової діяльності” та її характер (В.В.Лесевич¹³); „стан розумових здібностей людей” (І.В.Лучицький¹⁴); „розвиток високих сторін та високих ідей даної епохи” та витвір „розвиваючого духу” (М.І.Хлебников¹⁵); „розвиток знань, поліпшення звичаїв та установлень” (В.Б.Антонович¹⁶); „розвиток та розповсюдження на землі всевітньої освіченості” (М.Н.Петров¹⁷), рівень розвитку науки: наукові відкриття, методи, наукова самосвідомість (П.М.Ардашев¹⁸).

Однією з умов кращого розвитку цивілізації визнавалося поширення ліберальних та демократичних ідей. З цього приводу М.П.Драгоманов у листі до І.Я.Франка від 20.03.1885 писав: „Принципи сучасної всевітньої цивілізації найбільш відповідні такому поступу: лібералізм в його найконсеквентній формі, федералізму – в справах державних, демократизм в справах соціальних з його найтвердішою гарантією –

асоціацією у справах економічних, раціоналізм в справах письменницьких, наукових і умілоствях¹⁹.

Українські історики-позитивісти вірили в закономірність та прогресивність розвитку цивілізації. Так, М.П.Драгоманов підкреслював, що: „Розпочата цивілізація народу розвивається безперервно та органічно по відомим логічним ступеням, витікаючи одна з другої...прогрес цивілізації виражається і в свою чергу обумовлюється, головним чином, силою свідомості наукової, політичної і моральної²⁰”. Вчений підкреслював важливість однієї з головних ідей позитивної школи: „прогрес цивілізації проявляється і в свою чергу обумовлюється головним чином силою свідомості наукової, політичної й моральної²¹”.

Водночас українські науковці-позитивісти другим головним критерієм прогресу та розвитку цивілізації називали етичний. Так, київський вчений В.В.Лесевич оцінював торжество позитивної філософії як важливий етап розвитку цивілізації та прогресу саме у соціальних відносинах: життя „стає людяніше, світліше, та все більш і більш усуваються з неї явища, що ображають справедливість та перешкоджають успіхам цивілізації²²”. Для М.П.Драгоманова другим головним критерієм рівня цивілізації також виступає можливість людської самореалізації – досягнення „можливого щастя життя для кожної особи²³”. В.Б.Антонович, як і переважна частина науковців, пов'язував цивілізацію з культурою. Для лідера Київської документальної школи одним з головних був також моральний аспект цивілізаційного розвитку: „Розвиток у народу засобів по задоволенню цих потреб і складає культуру. З іншого боку, чим більше народ живе, тим свідоміше та з більшою наполегливістю він проводить у взаєминах своїх членів та в свої відносини до інших народів ідею справедливості. Розвиток суспільних відносин на засадах справедливості складає цивілізацію. Таким чином найповніше історію можна визначити як розвиток цивілізації та культури у відомого людського суспільства²⁴”. При цьому він підкреслював, що при відповідних умовах існують можливості розвитку людських здібностей, бо „життєві ідеали закладені в них (людях – авт.) самою природою²⁵”.

У розвідках з теорії історії київські науковці М.Ф.Владимирський-Буданов та М.І.Хлебников продемонстрували притаманний для позитивістської історіографії антропологічний підхід. Так, М.Ф.Владимирський-Буданов підкреслював необхідність повної зміни людини, її духовної природи²⁶. М.І.Хлебников цивілізацією назвав „особливий духовний світ, в якому живе людина²⁷”. Вчений, подібно іншим представникам української народницької історіографії другої половини ХІХ ст., вважав, що „історія народу є разом з цим й історією особистості²⁸”.

М.І.Хлебников виступав проти расового чи національного критеріїв в оцінці цивілізаційного розвитку. На його глибоке переконання розвиток будь-якої цивілізації не залежить від особливостей раси або племені, тому що „вона є витвір геніальних індивідів, що повідомляє через виховання та самовиховання інертній масі, що живе плодами діяльності геніїв²⁹”.

Українські вчені неодноразово підкреслювали, що цивілізація є творінням видатних осіб, результати діяльності яких засвоюють інші. Часто вони просто повторювали сформульоване Г.Т.Боклем тлумачення цивілізації, як простого накопичення та розподілу знань та результату діяльності видатних діячів³⁰.

В одній з праць М.І.Хлебников фактично повторює Г.Т.Бокля: „Людська цивілізація є не розвиток розуму, а лише накопичення, передача та засвоєння знань, що передаються одними поколіннями іншим, одним народом іншим, однією цивілізацією другим цивілізаціям”³¹. Інколи категорія цивілізації трактувалася як національне (народне) об’єднання³², як міжнародна спільнота, загальне об’єднання народних цивілізацій³³. Так, М.П.Драгоманов під впливом марксизму визначав цивілізацію, як „процес інтернаціональний і інтеркласовий, хоч вона й кінчиться певно тим, що не буде клас, а може й національностей”³⁴.

На відміну від пануючої у російській історичній науці державницької школи представники української позитивістської історіографії не завжди підтримували загальноприйняту на той період європоцентристську модель цивілізації. Переважна частина українських істориків-позитивістів вважала, що поняття „цивілізація” відноситься як до історичних народів, так і до варварів. Проте М.І.Хлебников зазначав, що „по-справжньому цивілізованими можуть бути лише історичні народи, тобто народи, що тривало передають з покоління до покоління здобутки своєї духовної діяльності; звідси витікає й народність самої цивілізації. Я називаю цивілізацію народною, бо вона розвивається лише в народі та відокремлена від народності... народність є необхідне знаряддя для буття цивілізації”³⁵. Таким чином, як і трактовці історичних та неісторичних народів, так і у визначенні світової цивілізації М.І.Хлебников демонструє більш глибоке розуміння деяких аспектів цивілізаційної проблеми, ніж у відомих німецьких мислителів І.Г.Гердера та Г.В.Гегеля.

Цивілізація у розумінні українських істориків-позитивістів була, насамперед, явищем духовного світу, а тому мало залежала від зовнішніх природних чи матеріальних умов. Проте частина українських істориків того періоду (серед них М.Н.Петров³⁶, В.Г.Ляскоронський³⁷) підтримувала Г.Т.Бокля та інших відомих західноєвропейських та російських істориків, прихильників географічного детермінізму, у визнанні географічного головним чи одним з провідних факторів цивілізаційного розвитку. Харківський професор М.Н.Петров критерієм успішного розвитку цивілізації вважав такий стан речей, коли „людина не підкоряється вже безумовно силам зовнішньої природи, як було колись, а починає все більше і більше підкоряти їх собі та панувати над ними”³⁸.

Інші українські історики-позитивісти (серед них М.С.Грушевський³⁹; В.Ю.Данилевич⁴⁰) виступали проти перебільшення впливу географічних чинників на розвиток цивілізації. М.І.Хлебников, наприклад, стверджував: „природа, надаючи сприятливі або несприятливі умови для розвитку культури, може сприяти або заважати її розвитку, але вона не може мати суттєвого впливу на її характер”⁴¹. Він також підкреслював, що природа істотно може змінюватися лише під впливом людської діяльності⁴².

Спроби оголосити матеріальні фактори в якості цивілізаційних критеріїв були поодинокими. Під впливом ідей марксизму М.І.Туган-Барановський вважав, що „прогрес цивілізації може цілком вимірятися успіхами матеріальної культури”⁴³.

Відомі також інші визначення поняття цивілізації. Для М.І.Хлебникова „освіченість не є галантність, не визволення, не поповнення свого розуму відомостями, не засвоєння останніх висновків науки, постійний діяльний стан розуму, який нічого не

сприймає зі слів інших, але для якого щось засвоїти значить – переробити опановане”⁴⁴. В зв’язку з терміном „освіченість” київський науковець подав ще одне формулювання: „цивілізація є постійно збуджений розумово діяльний стан народу, який не заспокоюється щодо придбаного, але постійно здобуває знову”⁴⁵. Крім того М.І.Хлебников підкреслював, що „цивілізація” та „освіченість” – поняття близькі, але нетотожні⁴⁶.

Відомо, що українська ліберальна історіографія другої половини ХІХ ст. вважала народ головним учасником історії та основним об’єктом історичних розвідок. Тому цілком логічним є спроба М.І.Хлебникова обумовити розвиток цивілізації розвитком народності: „цивілізація може розвиватися лише в народі, і в цьому сенсі вона завжди національна, народна”⁴⁷. Науковець сформулював суть розвитку „національної (народної)” цивілізації так: „цивілізаційний розвиток народу... виражається у розвитку релігійного світогляду; у зміні форм економічного устрою; у відкритті законів, що керують природою, та застосуванні їх до потреб та корисності повсякденного життя; у розумовій культурі...; у вираженні за допомогою образів у мистецтві; у моральній культурі, у гуманізації та розвитку людяності...; у передачі через громадське та приватне виховання результатів думки одного покоління іншим поколінням; нарешті, у розвитку держави, тобто у намаганні самим міцним способом за допомогою закону та влади забезпечити кожній особі можливість вільної розумової, моральної та економічної діяльності, оскільки ця свобода узгоджується з загальним благом, а не виражається у свавіллі та експлуатації”⁴⁸. Відзначимо, що М.І.Хлебников саме інтереси людини, умови її людяного існування висуває як головний критерій оцінки будь-якої цивілізації.

Посилаючись на О.Конта, М.І.Хлебников розширює поняття цивілізації. Він сформулював найбільш широке, відоме на той час у європейській науці (на наш погляд суто соціологічне) визначення цивілізації. Для М.І.Хлебникова цивілізація – „певний суспільний устрій, певний стан державного суспільства та його руху”⁴⁹.

На наше глибоке переконання дане визначення є найбільш правильною та глибокою характеристикою цивілізації як певного типу суспільства, взятого в певний період існування. Ця геніальна догадка київського науковця залишилася практично непоміченою іншими вченими.

Оригінальною новелою М.І.Хлебникова стало обґрунтування поділу цивілізацій на три типи: чуттєві, утилітарно–реалістичні, ідеалістично–релігійні⁵⁰. Історик, спираючись на ідеї О.Конта, розробив власну класифікацію цивілізацій та її критерії.

Основною ознакою чуттєвих цивілізацій науковець називає „чуттєві потреби людини, в особливості чуттєве кохання, що підносить до божества”⁵¹. Вчений виділяє такі чуттєві цивілізації: асіро–вавілонська, фінікійська, карфагенська в стародавньому світі, магометанська та мормонська у новий період⁵².

Характерними рисами утилітарно–реалістичних цивілізацій на думку М.І.Хлебникова були „свобода насолоди, що регулюються... з державною користю” та деспотична форма державного устрою⁵³. Вчений називає такі чуттєві цивілізації: давньогрецька (в окремі періоди свого існування), фінікійська, карфагенська, монгольська, китайська⁵⁴.

Для ідеалістично-релігійних цивілізацій на думку М.І.Хлебникова були характерні „більш чи менш сильне чи глибоке заперечення чуттєвості та вузько практичних життєвих інтересів в ім'я духовних, ідеальних понять”⁵⁵. Вчений виділяє такі ідеалістично-релігійні цивілізації: зороастрійська, індуська, єврейська, християнська⁵⁶.

Під впливом закону трьох стадій О.Конта М.І.Хлебников виділяє три етапи розвитку народної цивілізації: епічний, ліричний та драматичний⁵⁷. Епічний період історик визначає як „період панування звичаю, що всевладно тяжіє над усіма, при чому тяготи його ніким не усвідомлюються бо індивід повністю занурений у загальнонародне життя, не має особистої моральної свідомості”⁵⁸.

Для другого періоду розвитку народної цивілізації характерно „вже те, що свідомість проявляється, але лише як акт внутрішньої духовної боротьби, як важке усвідомлення розладу між собою та суспільством, як самотутня критика умов... так, що індивіда вже не задовольняє в цю епоху загальнонародні переконання, хоча у нього ще немає сили волі та рішучості свідомо протиставити йому свої особисті переконання”⁵⁹. В драматичний період розвитку народної цивілізації, на думку історика, „індивід свою волю та свою точку зору відкрито протиставляє народній культурі, народним переконанням, спираючись на партію однодумців або навіть самотньо впевнений у силі та істині моральної свідомості”⁶⁰.

М.І.Хлебников показав розвиток цивілізацій, як діалектичний, історично обумовлений процес заміни одного типу цивілізації іншим: „Падіння цивілізації виражається в тому, що вища за суттю цивілізація приймає форми низької цивілізації”⁶¹. Так, на думку історика, „вільна, ідеалістична цивілізація під час свого падіння приймає форми утилітарно-реалістичної цивілізації”⁶²; а утилітарно-реалістична цивілізація, у період слабкості державної влади та законів „може прийняти форми чуттєвої цивілізації”⁶³. Так, на думку вченого, ідеалістична цивілізація Стародавнього Риму за часів правління Цезаря та перших імператорів стала утилітарно-реалістичною⁶⁴.

Таким чином лінійно-стадіальна концепція цивілізаційного розвитку українських істориків-позитивістів, що була створена під впливом творів французьких просвітителів та фундаторів позитивізму, становила новий етап розвитку цивілізаційної теорії. Цивілізація у трактовці українських істориків-позитивістів є насамперед розвитком знань та моралі. Розробка українськими істориками другої половини XIX – початку XX ст., головним чином М.І.Хлебниковим, цивілізаційної концепції – один з найкращих здобутків національної історіографії того періоду. Цивілізаційний підхід у позитивістській трактовці орієнтував науковців на дослідження насамперед духовної культури. Українськими вченими були визначені умови, суть та критерії оцінки розвитку цивілізації, сформульовані класифікації цивілізацій та періоди розвитку народної цивілізації. Позитивістська концепція цивілізації дістала найбільш широке поширення у ліберальних істориків, які трактували історичний процес як поступальний розвиток народної (національної) чи світової цивілізації або необхідну та послідовну зміну одних видів цивілізації іншими.

¹ Ионов И.Н., Хачатурян В.М. Теория цивилизации от античности до конца XIX-го века. – СПб.: Алелейя, 2002. – 384 с.; Лавров П.Л. Формула прогресса Н.К.Михайловского. Противники истории. Научные основы истории цивилизации. – 2-е изд. – СПб.: тип. Клобукова, 1906. – 144 с.; Павленко Ю.В. История світової цивілізації.

Соціокультурний розвиток людства. – 2-е вид. – К.: Либідь, 2000. – 357 с.; Бойченко І.В., Рябченко В.О., Надольний М.І. та ін. Цивілізація та історія. – К.: КіСУ, 1999. – 208 с. та ін.

² У нашому дослідженні саме поняття «українські історики–позитивісти» використовується у широкому значенні цього слова: не лише історики, які працювали в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХст.) та у спеціальних теоретичних працях давали позитивістське трактування історичного процесу. Досить часто цінні теоретичні ідеї містилися не у спеціалізованих працях, а в різноманітних фактографічних розвідках, вступних увагах, рецензіях, нотатках до лекцій, тощо. Крім того вчені споріднених наукових дисциплін та публіцисти, не маючи часто фахової історичної освіти, трактували суспільний процес на позитивістських методологічних засадах.

³ Социология Конта в изложении Ригولاжа. – СПб.: изд. Л.Ф.Пантелеева, 1908. – С.26.

⁴ Соловьев С.М. Наблюдения над исторической жизнью народов//Вестник Европы. –1871. –№12. – С. С.743–744.

⁵ Конт О. Основные законы социальной динамики или общая теория прогресса человечества//Философия истории: Антология. – М., 1995. –С.109–135.

⁶ Спенсер Г. О причинах моего несогласия с Огюстом Контом//Огюст Конт и позитивизм. Статьи Д.С.Милля, Г.Спенсера и Л.Уорда. – М.: тип. И.Н.Кушнерева, 1897. – С.234 та ін.

⁷ Бокль Г.Т. История цивилизации в Англии. – Т.1. – СПб.: изд. Тиблена и Пантелеева, 1864. – С.58–64.

⁸ Милль Д.С. Система логики силлогистической и индуктивной. Изложение принципов доказательства в связи с методами научного исследования. – 2-е изд. – М.: Изд. Г.А.Лемана, 1914. – С.844; Конт О. Основные законы социальной динамики или общая теория прогресса человечества. – С.109–135; Бокль Г.Т. История цивилизации в Англии. – Т.1. – СПб.: изд. Тиблена и Пантелеева, 1864. – С.136

⁹ Павлов П.В. Письма из-за границы. Мысль о всеобщем музее//Эк. указ. – СПб., 1858. – Вып.2. – С.36.

¹⁰ Пантелеев Л.Ф. Воспоминания. – М.: Худ. лит., 1958. – С.229.

¹¹ Миртов П.Л. Исторические письма. – 4-е изд. – СПб.: тип. Н.Н.Клобукова, 1905. – С.95,108–138 та ін.

¹² Стронин А. История и метод. – СПб.: тип. Котомина, 1869. – С.70.

¹³ Лесевич В.В. Философия истории на научной почве (Очерк из истории культуры ХІХ века)//Отеч. зап. –1869. – №1. – С.178.

¹⁴ Лучицкий И.В. Адам Фергюсон и его историческая теория//Университетские известия. – 1868. – №11. – С.37.

¹⁵ Хлебников Н.И. Русское государство и развитие русской личности//Университетские известия. – 1879. – №4. – С.166; Хлебников Н. Право и государство в их обоюдных отношениях. Исследование о происхождении, сущности, основных началах и способах развития цивилизации вообще. – Варшава: тип. Варшав. жандарм. округа, 1874. – С.167.

¹⁶ ІР НБУВ.Ф.1.Спр.7903.Арк.5.

¹⁷ ЦДДА України.Ф.2048.Оп.1.Спр.71.Арк.2зв.; подібна думка.Спр.73. Арк.1.

¹⁸ ІР НБУВ.Ф.1.Спр.8971.Арк.59.

¹⁹ Драгоманов М. Листи до Ів.Франка і інших. 1881–1886. – Львів: накл. українсько–руської видавничої спілки, 1906. – С.83–84.

²⁰ Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. – К.: тип. ун-та, 1869. – С.389.

²¹ Там само. – С.388

²² Лесевич В.В. Философия истории на научной почве. . . – С.169.

²³ Драгоманов М. Император Гиберий. – К.: тип. ун-та, 1864. – С.36.

²⁴ ІР НБУВ.Ф.1.Спр.8089.Арк.2.

²⁵ ІР НБУВ.Ф.1. Спр.7901.Арк.17 зв.

²⁶ ІР НБУВ.Ф.60.Спр.11.Арк.1зв.–2.

²⁷ Хлебников Н.И. Цивилизация, формы её происхождения, развития и причины её падения //Университетские известия. – 1879. – №8. – С.569.

²⁸ Хлебников Н.И. Русское государство и развитие русской личности//Университетские известия. – 1879. – №4. – С.165.

²⁹ Хлебников Н.И. Цивилизация, формы её происхождения, развития и причины её падения//Университетские известия. – 1879. – №8. – С.573.

³⁰ Бокль Г.Т. История цивилизации в Англии. – Т.1. – С.136.

- ³¹ Хлебников Н.И. Цивилизация, формы её происхождения, развития и причины её падения // Университетские известия. – 1879. – №8. – С.575.
- ³² Хлебников Н.И. Что такое цивилизация // Университетские известия. – 1878. – №4. – С.210.
- ³³ Там само. – С.210.
- ³⁴ Драгоманов М. Уваги до Квєстїонару для II з'їзду русько-українських радикалїв // Народ. – 1891. – №19. – С.264.
- ³⁵ Хлебников Н.И. Цивилизация, формы её происхождения, развития и причины её падения // Университетские известия. – 1879. – №8. – С.570.
- ³⁶ ЦДІА України. Ф.2048. Оп.1. Спр.73. Арк.1зв.–2,4.
- ³⁷ Ляскоронский В.Г. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия. – К.: тип. И.Н.Чоколова, 1897. – С.168–169,202; Архїв Національного музею історїї України. Ф.5. Оп.1. Спр.2. Арк.1–1зв.
- ³⁸ ЦДІА України. Ф.2048. Оп.1. Спр.73. Арк.4.
- ³⁹ Грушевський М.С. Історія й її соціальне-виховуюче значення // На порозї нової України. – Нью-Йорк–Львів–К.–Торонто–Мюнхен: вид. УГГ, 1992. – С.130.
- ⁴⁰ ІР НБУВ. Ф.ХХІХ. Од.сх.122. Арк.10; Од.сх.212. Арк.7–9.
- ⁴¹ Хлебников Н.И. Цивилизация, формы её происхождения, развития и причины её падения // Университетские известия. – 1879. – №8. – С.572.
- ⁴² Там само. – С.568.
- ⁴³ Туган-Барановский М.И. Значение экономического фактора в истории // Мир божий. – 1895. – №12. – С.114.
- ⁴⁴ Хлебников Н.И. Что такое цивилизация // Университетские известия. – 1878. – №4. – С.210.
- ⁴⁵ Там само. – С.210.
- ⁴⁶ Там само. – С.207.
- ⁴⁷ Там само. – С.210.
- ⁴⁸ Там само. – С.214.
- ⁴⁹ Хлебников Н. Право и государство в их обоюдных отношениях... – С.59.
- ⁵⁰ Хлебников Н.И. Цивилизация, формы её происхождения, развития и причины её падения // Университетские известия. – 1879. – №9. – С.613.
- ⁵¹ Там само. – С.613.
- ⁵² Там само. – С.613.
- ⁵³ Там само. – С.615.
- ⁵⁴ Там само. – С.616–618.
- ⁵⁵ Там само. – С.623.
- ⁵⁶ Там само. – С.623–630.
- ⁵⁷ Хлебников Н.И. Русское государство и развитие русской личности. – С.165.
- ⁵⁸ Там само. – С.165.
- ⁵⁹ Там само. – С.165.
- ⁶⁰ Там само. – С.165.
- ⁶¹ Хлебников Н.И. Цивилизация, формы её происхождения, развития и причины её падения // Университетские известия. – 1879. – №9. – С.632.
- ⁶² Там само. – С.632.
- ⁶³ Там само. – С.632.
- ⁶⁴ Там само. – С.632.